

آینه پژوهش

سال سی و هفتم، شماره سوم
مرداد و شهریور ۱۴۰۵
ISSN:1023-7992

دوماهنامه نقد کتاب، کتاب شناسی و
اطلاع رسانی در حوزه فرهنگ اسلامی

۲۱۹

۲۱۹

دوماهنامه
آینه پژوهش

سال سی و هفتم، شماره سوم
مرداد و شهریور ۱۴۰۵

سیدعلی میرافضلی | والتر برونو هنینگ / سید احمد رضا قائم مقامی | امید حسینی نژاد | مجید جلیسه
حبیب الرحمن شروانی / شیوا امیرهدایی | آریا طبیب زاده | رقیه فراهانی | کمال الدین دعایی | میلاد بیگدلو
حیدر عیوضی | علی راد | اصغر ارشاد سربابی | منوچهر فروزنده فرد | محمّد جوکار باصری | مهدی مهریزی
محمد هادی توکلی | رضا استادی | سیدعلی کاشفی خوانساری | سعید مهدوی فر | جویا جهاًنبخش
فرهاد طاهری | رسول جعفریان

فهرست شاعران سفینه رباعیات استانبول: دستنویس شماره ۱۲۰۳ کتابخانه دانشگاه استانبول
| دو خطا در روایات عربی در باب مانویّت | خراسانیات (۹): تحفه ای گرانقدر از میراث گمشده صاحب بن
عباد در نیشابور قرن چهارم قمری | چاپ نوشت (۲۴): رسانه چاپ و بازآرایی منازعات فرقه ای در شبه قاره
هند؛ مطالعه موردی تحفه اثناعشریه، صوارم الالهیات و حسام الإسلام | مطالعات زبان و ادب فارسی در
شبه قاره (۳): قصاید مطهر | یادداشت های لغوی و ادبی (۸): درباره «ایش» و «ایش شاء الله» و «ایشالا»
| اشعار تازه یاب از شاعران دوره قاجار با استناد به نشریات آن عصر: مقاله نهم، اشعار نویافته از ابراهیم
پورداوود | مجموعه های ویراسته در نشر دانشگاهی: راهنمای جامع گونه ها | قطعه ای از تاریخ ترجمه
عربی به فارسی | آینه های شکسته (۱۴): «مُسَوِّمین» (آل عمران: ۱۲۵) در ترجمه های قرآن؛ رویکرد ریشه
شناختی در برابر داستان سرایی | طومار (۱۶): نردبان شکسته (۹): تحلیل انتقادی مصادر اسطوره حفظ
نقد و بررسی کتاب مجمع النوادر (کتابی از میراث داستانی شبه قاره) | درباره «نگاهی به واژگان لغت
فرس» | نقدی بر مقاله «امامت و ولایت در محاق ترجمه ای جدید از قرآن کریم» | نگاهی تحلیلی به
کتاب موسوعة المباحث الاصولية و ادلتها | بررسی انتقادی «سیدرضی لاریجانی و مکتب عرفانی تهران»
| کتابشناسی جامع آیت الله رضا استادی

نکته، حاشیه، یادداشت

پیوست آینه پژوهش: ♦ حسرت تمدنی و ایدئولوژی احیا در یک منظومه فارسی شبه قاره

Ayeneh-ye- Pazhoohesh

Vol.37, No.3

Aug - Sep 2025

A bi-monthly journal exclusively
review & information dissemination

219

dedicated to book critique, book
in the field of Islamic culture

پرتال
دوماهنامه
آینه پژوهش
Jap.isca.ac.ir

زقه یا زقه؟

در باب یک تصحیف از دیوان خاقانی

سعید مهدوی فر

| ۳۸۵ - ۳۹۰ |

۳۸۵

آینه پژوهش | ۲۱۹

سال ۳۷ | شماره ۳

مرداد و شهریور ۱۴۰۵

۱. درآمد

با وجود سه چاپ مشهور از دیوان خاقانی و تلاش‌هایی برای پیراستن آن، به دلیل نداشتن یک تصحیح علمی و انتقادی نو، همچنان کاستی‌ها و ضبط‌های نادرستی در این متن دیده می‌شود. با بهره‌گیری از معیارهای ارزشمندی چون اصالت تصویری، اصالت بدیعی و اصالت قرینگی،^۱ استفاده از نسخ خطی معتبر و همچنین توجه به پشتوانه فرهنگی خاقانی می‌توان تصحیح درخوری از این دیوان عرضه کرد. در ادامه جستارهای متعددی که به تبیین ضرورت چنین امری پرداخته‌ایم، یکی دیگر از تصحیفات دیوان خاقانی را تحلیل و تصحیح می‌کنیم.

۲. بحث اصلی

خاقانی در حج سروده مشهور خود با عنوان «نَهْزَةُ الْأَرْوَاحِ وَ نَهْزَةُ الْأَشْبَاحِ»^۲ در توصیف بختیان بادیه‌پیمای می‌گوید:

بختیان چون نوعروسان پای‌کوبان در سماع
شب طلاق خواب داده دیده‌بانان بصر
روزها کم‌خور چو شب‌ها نوعروسان در زفاف
حلّه‌هاشان از پلاس و گیسوانشان از مهار
اختران شب پلاس چرخ، کوهان دیده‌اند
تا شکرریز عروسان بیابان دیده‌اند
زَفَّه‌هاشان از درای مطرب الحان دیده‌اند
یاره‌ها خلخال و مِسْاطه شتربان دیده‌اند
(خاقانی شروانی، ۱۳۷۴: ۹۰)

در هر سه چاپ مشهور دیوان، واژه مورد بحث ما به صورت «زَفَّه» ثبت شده است (همان جا؛ همو، ۱۳۵۷: ۹۶؛ همو، ۱۳۷۵: ۱۶۸). سجّادی در نسخه بدل می‌نویسد: مج^۴ و پا^۵: «زَفَّه‌هاشان» به همین شکل و غلط است (همو، ۱۳۷۴: ۹۰).^۶ به باور نگارنده همین ضبط نسخه‌های مجلس و پاریس ضبط صحیح و مرجح است، البته در نسخه لالا اسماعیل نیز «زَفَّه‌هاشان» ثبت شده است (همو، بی‌تا ب: ۶).^۷ زَفَّه (زَفَّة) را به معنی گروه و زمره دانسته‌اند (ر.ک: دهخدا، ۱۳۷۳: ذیل زَفَّة) که پیوندی نیز با زفاف دارد، زیرا در گزارش آن عمدتاً به این حدیث نبوی استناد کرده‌اند که پیامبر (ص) در عروسی حضرت فاطمه (س) غذایی آماده کردند و به بلال فرمودند: «أَدْخِلِ النَّاسَ عَلَيَّ زَفَّةً زَفَّةً»^۸. همچنین اصالت بدیعی نیز ضبط زَفَّه را تأیید می‌کند، زیرا تناسب لفظی و شبه‌اشتقاق این واژه و «زَفاف» مورد تعمد شاعر بوده است.^۹ حال آنکه زَفَّه در شعر خاقانی اساساً اختصاص به کودکان دارد، چنانکه بارها در دیوان گفته است:

به مهر مام و دوپستان و زَفَّه و خرما به جان باب و دبستان و تخت آداب
(خاقانی شروانی، ۱۳۷۴: ۵۳)

دایه من عقل و زقه شرع و مهد انصاف بود آخشیجان امهات و علویان آبی من
(همان: ۳۲۳)

یا ز آب دست و خاک پای او زقه طفلان دانایی فرست
(همان: ۸۲۵)

و نیز در ختم الغرایب:

مریم به مسیح پاک زاده خرماش^۱ به جای زقه داده
(همو، ۱۳۸۷: ۱۴۸)

قاعدتاً آشنا بودن واژه زقه در دیوان خاقانی و غرایب نسبی واژه زقه از یک سو و نزدیکی شکلی این دو واژه به هم از دیگر سو، سبب ساز این تصحیف شده است.^{۱۱}

یادداشت‌ها

۱. نخستین بار نگارنده این سطور معیارهای مذکور را معرفی و اثبات کرده است:

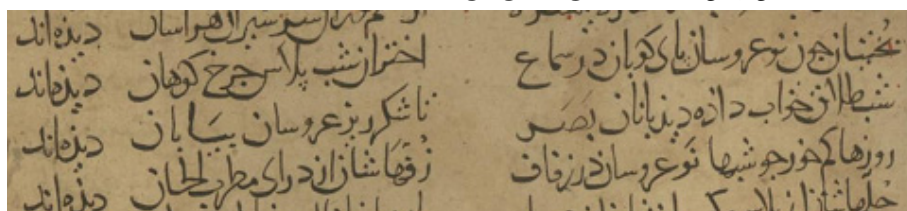
مهدوی فر، سعید، (۱۳۹۱)، «اصالت تصویری مهم‌ترین معیار در تصحیح دیوان خاقانی»، بوستان ادب، سال چهارم، شماره اول، پیاپی یازده، بهار: ص ۱۷۵-۱۹۶.

____، (۱۳۸۹)، «دو معیار نویافته در تصحیح دیوان خاقانی»، معارف، دوره بیست و چهارم، شماره یکم (فروردین تا تیر) و شماره دوم (مرداد تا آبان): ص ۸۷-۱۱۵.

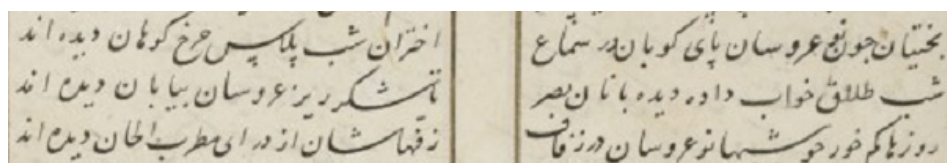
۲. این چکامه - که آن را می‌توان مهم‌ترین حج سروده خاقانی دانست - در نسخه‌های کهن دیوان عموماً به عنوان سومین قصیده کتابت شده است.

۳. عبدالرسولی در پانویشت می‌نویسد: «زق به فتح خورش دادن مرغ چوزه را به دهان و زقه به ضم مرغی است کوچک» (همو، ۱۳۵۷: ۹۶). کژازی این واژه را به فتح اول ضبط کرده است (همو، ۱۳۷۵: ۱۶۸). سجادی واژه مذکور را به ضم نخست می‌داند (ر.ک: سجادی، ۱۳۸۲: ذیل زقه).

۴. در قسمت کهن نویس نسخه (خاقانی شروانی، بی تا الف: ۱۰):

۵. بنگرید (همو، بی تا ج: ب ۴۶):

۶. عبدالرسولی و کزازى نسخه بدلى ثبت نکرده اند.

۷. بنگرید:

۳۸۹

آینه پژوهش | ۲۱۹
سال ۳۷ | شماره ۳
مرداد و شهریور ۱۴۰۵

۸. در توضیح آن نیز گفته اند: «أى طائفة بعد طائفة، و زمرة بعد زمرة، سمیت بذلك لِزَفِيفِهَا فى مشيها و إقبالها بسرعة» (ابن اثیر، ۱۳۶۷: ج ۲؛ ۳۰۵؛ ر.ک: الزمخشري، بی تا: ج ۲؛ ۱۱۲؛ الزبیدی، ۱۴۰۶: ۳۹۳).

۹. یادآوری پژوهشگر ارجمند، آقای منوچهر فروزنده فرد.

۱۰. خرما از مفردات زَقَّة است: دارویی که چون بچه زاده شود اول، دایه از خرما و جز آن ترکیب کرده در حلق او بریزد (شادی آبادی، ۱۳۹۸: ۱۴۳؛ ر.ک: دهخدا، ۱۳۷۳: ذیل زَقَّة).

۱۱. به کار رفتن تعبیر «کم خوردن» در مصراع اول نیز بی تأثیر نبوده است.

منابع

- ابن اثیر، مبارک بن محمد، (۱۳۶۷)، *النهاية في غريب الحديث و الأثر*، تحقيق طاهر احمد زاوی و محمود محمد طنحی، چاپ چهارم، قم: اسماعیلیان.
- خاقانی شروانی، افضل الدین ابراهیم، (۱۳۵۷)، *دیوان*، تصحیح علی عبدالرسولی، چاپ اول، تهران: وزارت فرهنگ.
- خاقانی شروانی، افضل الدین بدیل، (۱۳۸۷)، *تحفة العراقيين (ختم الغرائب)*، تصحیح علی صفری آق قلعه، چاپ اول، تهران: میراث مکتوب.
- _____، (۱۳۷۴)، *دیوان*، تصحیح سید ضیاء الدین سجادی، چاپ پنجم، تهران: زوار.
- _____، (۱۳۷۵)، *دیوان*، ویراسته میرجلال الدین کزازی، چاپ اول، تهران: نشر مرکز.
- _____، (بی تا الف)، *دیوان*، نسخه خطی شماره ۹۷۶ کتابخانه مجلس شورای اسلامی.
- _____، (بی تا ب)، *دیوان*، نسخه خطی شماره ۴۳۹ کتابخانه لاسماعیل.
- _____، (بی تا ج)، *کلیات*، نسخه خطی شماره ۱۸۱۶ کتابخانه ملی فرانسه (پاریس).
- دهخدا، علی اکبر، (۱۳۷۳)، *لغت نامه*، چاپ دوم، تهران: دانشگاه تهران.
- الزبیدی، سید محمد مرتضی، (۱۴۰۶)، *تاج العروس من جواهر القاموس*، الجزء الثالث والعشرون، تحقیق عبدالفتاح الحلو، الكويت: مطبعة حكومة الكويت.
- الزمخشري، محمود بن عمر، (بی تا)، *الفائق في غريب الحديث*، تحقیق محمد ابوالفضل ابراهیم و علی محمد البجاوی، بیروت: عیسی البابي الحلبي و شرکاه.
- سجادی، سید ضیاء الدین، (۱۳۸۲)، *فرهنگ لغات و تعبیرات دیوان خاقانی شروانی*، چاپ دوم، تهران: زوار.
- شادی آبادی، محمد بن داود، (۱۳۹۸)، *شرح شادی آبادی بر قصاید خاقانی*، تصحیح خسرو شهابی، چاپ اول، تهران: مشق شب.